



Forum Library  
Exhibition

27 January 2020  
until 29 May 2020

# Hungerwinter: Food & Famine



Forum (building 102) | Droevendaalsesteeg 2 | 6708 PB Wageningen

T (0317) 48 27 01 | E [speccoll.library@wur.nl](mailto:speccoll.library@wur.nl) | [www.wur.eu/library/special-collections](http://www.wur.eu/library/special-collections)

Monday – Friday 9.00 – 13.00 (afternoon by appointment)



**WAGENINGEN**  
UNIVERSITY & RESEARCH

## Hunger Winter: Food & Famine

The exhibition *Hunger Winter: Food & Famine*, curated by the Special Collections Department of Wageningen University & Research - Library, explores the devastating food shortages that ravaged a large part of the Netherlands in the winter of 1944-1945 and the measures taken to counter it. The inspiration behind this exhibition was the book *De Hongerwinter* (Prometheus, 2019) by Dr Ingrid de Zwarte of the Rural and Environmental History Group.

The exhibition includes posters, books, documents and aerial photographs that highlight the Dutch agricultural and food policies at the time. The exhibition starts with the First World War. Although the Netherlands remained neutral, food shortages were common and rations were introduced – experiences that came in useful during the Second World War. Despite their efforts to survive, 20,000 people died of malnutrition in the western Netherlands that winter and 40,000 children were transported to the north-east to receive much-needed nourishment.

### Display case A: Agriculture and food policy in WWI

Despite remaining neutral, the First World War had a major impact on the Netherlands. The country was highly dependent on international trade and all imports and exports ground to a halt. Domestic production declined due to a lack of raw materials, leading to extreme food shortages and inflated prices. The domestic food supply became increasingly problematic in 1916 and the government was forced to introduce rations. The goal was to improve the production and distribution of food in the interior of the country. Farmers were encouraged to grow as much grain as possible to compensate for the food shortages. New products, such as the *eenheidsworst* (a type of war sausage made according to a uniform recipe), were introduced in an effort to meet the population's basic nutritional needs.

#### Food rations

The Minister of Agriculture, Industry and Trade, Folkert Posthuma, was responsible for food distribution. Minister Posthuma was highly regarded in agricultural circles for his expertise and experience and was an important advisor to the National Association of Agriculture and Society. Since the 1930s, the Dutch government had been exploring ways to maintain food levels in case war broke out. Thanks to the lessons learned during the First World War and the Great Depression, the government was highly efficient and organised, with sufficient experts and specialists on hand. In 1937, Stephanus Louwes was appointed head of the National Agency for the Preparation of Wartime Food Supply. In an attempt to make the country self-sufficient when it came to feeding the population, the production and distribution of food was regulated almost entirely by the state. In 1939, Dien Hoetink became head of General Affairs for the agency. Before being appointed, Hoetink contributed to the preliminary draft of the Agricultural Ordinance Act for the Agricultural Crisis Committee. In 1941, Hoetink became involved in disciplinary law. She conflicted with the German authorities about disciplining the black market trade of agricultural products. She was deported in September 1944 and died at the Ravensbrück concentration camp on 16 February 1945.

#### Fifty kilos of *eenheidsworst*

Liverwurst:

20 pounds of boiled lungs

30 pounds of intestines and/or rumen

10 pounds of boiled caul fat

5 pounds of boiled pork cheeks or offal

5 pounds of beef cheeks and pork trotter or  
pork rind

10 pounds of liver

20 pounds of cooking liquid

Recipe source: [vers-inspiratie.nl](http://vers-inspiratie.nl)

## Display case B: Production in 1941

In the early years of the Second World War, the food supply was relatively stable. On 19 March 1941, Reichskommissar Seyss-Inquart appointed a committee headed by Dr F.E. Posthuma. This so-called Posthuma Committee was responsible for ensuring that the Netherlands remained self-sufficient under the motto: 'The Netherlands feeds itself.' Agricultural land had to be used as efficiently as possible. The committee was quickly taken over by the Nederlandse Landstand agricultural union.

Hans Hirschfeld and Stephanus Louwes were responsible for the reform plan. Both had been tasked by the Dutch government-in-exile to cooperate with the occupiers: Hirschfeld as Secretary-General of the Department of Trade, Industry and Shipping, and Louwes as Director-General of Food Provision. Livestock farmers were encouraged to slaughter their animals and plough their land in exchange for a premium. A premium was also granted for growing certain crops, such as rapeseed. These products were to be exclusively delivered to government centres.

## Developments from autumn 1944

The situation worsened over the course of 1944. Changing war circumstances caused the Dutch government to loosen its grip on the national food supply. The German Wehrmacht demanded more food for its own consumption and imposed restrictions on the fishing and shipping industries. In an attempt to thwart the impending Allied invasion, large areas of fertile agricultural land were flooded. After the liberation of the southern Netherlands in September 1944, food and coal could no longer be transported from the southern provinces. To support Operation Market Garden, the Dutch government called for a national railway strike on 17 September of that year. In response, the German occupiers destroyed ports and bridges and blocked waterways. In light of the growing fuel shortage, gas and electricity were cut off for private use in October and November. The black market continued to grow, driving up prices and making it extremely difficult to restore government food supplies. The loss of manpower due to enforced labour in Germany led to the further disintegration of the food system. By December, the crisis was officially referred to as a 'famine'. The next problem arose later that month: a period of extreme cold that lasted until the end of January 1945.



Aerial photo of the centre of Arnhem: RAF524-01-0021(4-11-1944)

Following Operation Market Garden, the official ration amount dropped almost immediately, plummeting to less than 750 calories a day by the end of November 1944. The caloric intake under normal circumstances is 2,200 calories a day for women and 2,400 calories a day for men. During the Dutch Famine of 1945, more than 20,000 people died in the western Netherlands, most of them elderly men.



## Display case C: Fighting for survival

In addition to the measures taken by the government and farmers, information was used to promote self-reliance among the Dutch population. The Food and Nutrition Council and other agencies encouraged people to ration their food supplies, use alternative products, and grow their own vegetables. Brochures were printed with recipes and cooking techniques. During the final months of the war, food and fuel had become so scarce that more extreme measures had to be taken – particularly in cities in the western part of the country.

### In search of food and fuel

People turned to the black market for products and travelled to the countryside in search of food and supplies. Some people would travel for miles in terrible weather for a modest amount of food. The search for fuel was almost as desperate as the search for food. In the cities, people combed the streets for fragments of coal, cut down trees illegally, and demolished vacant buildings for wood to burn.

In addition to these individual efforts during the famine, private self-help organisations sprang up all over the occupied West, often within a specific street, neighbourhood, or religious community. The main goal was to help primary school children. The Dutch interdenominational organisation for emergency food provision (IKB) was founded with German approval to collect food that was not intended for the central distribution system. Some 500,000 people received IKB rations for varying periods of time.

Between mid-January and late March 1945, private initiatives, companies and the IKB collaborated to send 40,000 severely malnourished children to the north-eastern provinces to recuperate.

### Liberation

Extensive food supplies became available following the liberation of the southern Netherlands. Even before the capitulation, food drops and ground-based deliveries were being carried out in the western Netherlands as part of Operation Faust. Supplies were stored at Nude in Wageningen before being distributed from this no man's land between Wageningen and Rhenen to occupied areas in the Netherlands. On 5 May emergency aid arrived by sea as well and by the end of May adult rations finally reached the 2,000-calorie threshold.



Photo: Food supplies, Image Collection Women, Agricultural Sciences and Wageningen

### Sources:

Kamp, J.E. van; Dien Hoetink: Bij benadering: biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd / Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2005

Trienekens, G.M.T.; Tussen ons volk en de honger: de voedselvoorziening, 1940-1945 / Utrecht: Stichting Matrijs, 1985

Zwarte, I. de; De hongerwinter / Amsterdam: Prometheus, 2019

**Production:** Special Collections team at Wageningen University & Research - Library  
Wageningen: Wageningen University & Research - Library, 2020

## Hongerwinter: Food & Famine

De tentoonstelling Hungerwinter: Food & Famine van Speciale Collecties van Wageningen University & Research - Library gaat over de ernstige voedselschaarste die in de winter van 1944-1945 een groot deel van Nederland teisterde, en de maatregelen die men trof om de gevolgen zo veel mogelijk te beperken. Het boek De Hongerwinter (Prometheus, 2019) van dr. Ingrid de Zwarte van de groep Agrarische en Milieugeschiedenis was de inspiratiebron voor deze tentoonstelling.

Er zijn affiches, boeken, documenten en luchtfoto's te zien die focussen op het landbouw- en voedselbeleid in Nederland. De tentoonstelling begint bij de 1e Wereldoorlog. Hoewel Nederland toen neutraal bleef was er destijds wel degelijk sprake van voedseltekorten. Er werd een distributiewet voor de voedselvoorziening ingevoerd. De ervaring die in die periode werd opgebouwd kwam goed van pas ten tijde van de 2e Wereldoorlog. Hoewel mensen in het westen van Nederland wanhopig probeerden te overleven, stierven in die winter 20.000 mensen door gebrek aan voedsel. 40.000 kinderen werden naar noordoost Nederland gebracht om bijgevoed te worden.

### Vitrine A: **Landbouw- en voedselbeleid vanaf WO1**

**1.** Affiche Willy Sluiter: Veel graan aan de regeering betekent onafhankelijkheid van Nederland (ca. 1916)

Alhoewel Nederland tijdens de eerste wereldoorlog neutraal bleef had de oorlog wel degelijk een grote invloed. Het land is sterk afhankelijk van internationale handel en de import en export vallen weg. Door gebrek aan grond- en hulpstoffen loopt de binnenlandse productie terug. Er ontstaan grote tekorten en de prijzen stijgen. Vanaf 1916 werd de binnenlandse voedselvoorziening steeds meer een probleem en de overheid zag zich genooddakt een distributiewet in te voeren. Doel was de productie en distributie zodanig te regelen dat aan de binnenlandse voedselbehoefte voldaan kon worden. Boeren werden opgeroepen zo veel mogelijk graan te verbouwen om de schaarste op te vangen. Ook wordt geprobeerd met nieuwe producten als de 'eenheidsworst' basisvoedsel te garanderen.

**2.** Maatregelen tot beperking van den verbouw van gewassen, ingevolge art. 7 der distributiewet 1916 (1917): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/67705089>

**3.** Foto boerenprotest Eindhoven (6-9-1917) in: Bieleman, J.; Boeren in Nederland : geschiedenis van de landbouw 1500-2000 (2008), p. 289: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/783431186>

**4.** Artikel over boerenprotest in Nieuwe Tilburgsche Courant, 7-9-1917 (herkomst: Delpher)

**5.** Rijks Centraal Administratiekantoor voor de Distributie van Levensmiddelen te 's-Gravenhage; Verslag Levensmiddelenvoorziening over het tijdvak 1 Juni 1918 - 1 juni 1919 (1919): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/68511991>

## Eenheidsworst

In 1918 werd door de minister van Landbouw, F.E. Posthuma, naar Duits voorbeeld, de eenheidsworst ingevoerd.

Door verschillende oorzaken was er steeds minder slachtvee. De overheid ging slachtvee vorderen tegen vastgestelde prijzen waardoor steeds minder boeren vee via de markten gingen verhandelen. Slagers kregen steeds minder vlees aangeboden en illegale slachtingen namen toe. De eenheidsworst moest gemaakt zijn van een vaste hoeveelheid van 10% varkensvlees en 90% rundvlees. Het gebrek aan vlees zorgde ervoor dat er ook veel andere producten werden gebruikt als vulling. Daarnaast gebruikte men veel smaakmakers: zout, kruiden en suiker.

De eenheidsworst mocht voor maximaal 11 cent per honderd gram worden verkocht.

Onderstaand recept leverde 50 kilo eenheidsworst op. Het is een van de vier officiële recepten van Duitse eenheidsworst.

### Leverworst:

20 pond gekookte longen

30 pond ingewanden en/of pens

10 pond gekookt darmvet

5 pond gekookte varkenswangen of vangvlees

5 pond runderwangen en (varkens)poten of varkenszwoerd

10 pond lever

20 pond kooknat

Recept: [vers-inspiratie.nl](http://vers-inspiratie.nl)

**6.** Demonstratie van arbeidervrouwen ten gunste van een betere distributie van levensmiddelen en brandstoffen in Amsterdam en foto brandstoffenkaart, in: Broekema, C. & H. Brugmans; Nederland in den oorlogstijd : de geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt (1920): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/781557572>

**7.** Calcar, R.P. van; De beteekenis der voedingsleer bij schaarschte aan levensmiddelen : naar een voordracht gehouden voor het "Natuurkundig Genootschap" te Leiden (1917): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/71391600>

**8.** Schema vergelijking 19de en 20ste eeuw en overzichtjes per dag, in: Wittop Koning, M.; Moderne voeding (1917, bewerking van een Deens boek) : (<https://wur.on.worldcat.org/oclc/46465721>)

## Martine Wittop Koning (1870-1963)

Martine Wittop Koning was niet alleen pionierster van het huishoudonderwijs, maar ook een van de meest productieve kookboekenschrijfsters uit de Nederlandse geschiedenis. Haar honderden publicaties betreffen zowel eigen werk als vertalingen. Kernwaarden van de kookstijl die zij propageerde waren zuinigheid, eenvoud en voedingswaarde. Haar recepten waren gericht op een zo voedzaam en smakelijk mogelijk resultaat met minimale inzet van tijd, geld en arbeid. Vooral voor de verbreiding van nieuwe wetenschappelijke inzichten over eiwitten, koolhydraten en vitamines heeft Wittop Koning veel betekend. Minder succesvol waren haar pogingen om de arbeidersklasse peulvruchten te laten omarmen als goedkoop, eiwitrijk alternatief voor vlees. Door haar aangeprezen gerechten als hutspot met rijst, savooiekool met witte bonen en boerenkool met spliterwten zijn nooit aangeslagen.

Haar grootste succes bereikte Wittop Koning met Eenvoudige en berekende recepten (1901), een kookboek voor de burgerij en tevens basiskookboek van de Nieuwe Amsterdamse Huishoudschool. In een halve eeuw werden er 310.000 exemplaren van verkocht. Haar andere doelgroep, de arbeidersklasse, bediende Wittop Koning met Berekende volksmaaltijden (1905). Voor elke dag van het jaar gaf ze een recept voor een eenvoudig te bereiden, voedzaam middagmaal dat niet meer kostte dan tien tot vijftien cent per portie. Haar overtuiging dat voedzame maaltijden voor iedere beurs bereikbaar waren, mits men bereid was om nieuwe inzichten, bereidingswijzen en producten te accepteren, deed het vooral goed in tijden van schaarste (de twee wereldoorlogen en de crisis): ze leerde de huisvrouw omgaan met hoge voedsel- en energieprijzen en rantsoenering.

**9.** Boon, R.; Iedereen tuinier in oorlogstijd : praktische handleiding om op eenvoudige wijze groenten en aardappelen te telen (1918) : <https://wur.on.worldcat.org/oclc/66294241>

Affiche Willy Sluiter: Elk mud koren niet geleverd aan de regering berooft 200 mensen van een pond brood! (1918?)

**10.** Posthuma: 2 x in memoriam uit Landstand (1943, 2de jaargang, no. 23 , ed. Groningen, vrijdag 11 juni 1943) en Boerderij (28<sup>ste</sup> jaargang, no. 35, woensdag 9 juni 1943):  
<https://wur.on.worldcat.org/oclc/72814503> en <https://wur.on.worldcat.org/oclc/905284616>

### **Folkert E. Posthuma**

Folkert Posthuma (1874-1943) was als minister van Landbouw, Handel en Nijverheid vanaf november 1914 tot september 1918 belast met de voedseldistributie. Hij studeerde Nederlandse landbouw aan de Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen (1890-1893) en aan het Landbouwinstituut in het Duitse Halle an der Saale. Hij was in landbouwkringen zeer gezien om zijn deskundigheid en ervaring en was een belangrijk adviseur voor de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij. Posthuma sympathiseerde met nazi-Duitsland, maar was geen lid van de NSB. In 1941 was hij voorzitter van een commissie die ervoor moest zorgen dat Nederland op voedselgebied zelfvoorzienend zou worden.

In 1943 werd hij gevolmachtigde voor Landbouw en Visserij in het schaduwkabinet van Mussert. Kort daarna, op 3 juni 1943, werd Posthuma in zijn woning te Vorden op 69-jarige leeftijd geliquideerd door het verzet.

**11.** Kamp, J.E. van: Dien Hoetink : 'bij benadering' : biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd (2005): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/66637506>

### **Everardina W. Hoetink**

Mr. Everardina (Dien) W. Hoetink (1904-1945) kwam vanaf november 1937 te werken bij de Stichting Landbouw-Crisisbureau, onderdeel van het departement van Economische Zaken. Hier hield zij zich onder andere bezig met het voorontwerp van de Landbouwordeningswet.

In 1939 werd Dien Hoetink hoofd van de afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Louwes en Hoetink bleven in functie na mei 1940.

Ze konden zelfstandig en als eindverantwoordelijken werken aan regelgeving over de landbouwverordening vanuit de overheid. Hoetink had hierbij een overheid zonder bezetter voor ogen. Vanaf 1941 hield Mr. Hoetink zich ook bezig met de tuchtrechtspraak. Haar houding dat zwarte handel in landbouwproducten bestraft moest worden via de rechter was in tegenspraak met wat de Duitse autoriteiten voor ogen hadden; zij wilden de zwarthandelaren buiten de rechtspraak om aanpakken. Op 3 augustus 1944 werd Dien Hoetink gearresteerd en via het Oranjehotel en kamp Vught op 6 september 1944 op transport naar Ravensbrück gesteld. Daar overleed zij begin 1945.

**12.** Portret Dr.Ir. S.L. Louwes in: Trienekens, G.M.T.; Tussen ons volk en de honger : de voedselvoorziening, 1940-1945 (1985): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/781640350>

### **Stephanus L. Louwes**

De Nederlandse overheid onderzoekt al in de jaren dertig hoe de voedselvoorziening op peil kan blijven mocht er een oorlog uitbreken. H.M. Hirschfeld (1899-1961) en S.L. Louwes (1889-1953) spelen daarbij de hoofdrol. Stephanus Louwes is directeur-generaal van het Rijksbureau voor Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, op initiatief van hemzelf opgericht in 1937. Grote voorraden voedsel werden aangelegd en onderzoek gedaan. Om voeding van de bevolking uit eigen middelen mogelijk te maken, werd vrijwel de gehele productie en distributie onder staatsinvloed gebracht. De leiding en coördinatie lag bij het Rijksbureau.

Nadat de regering op 14 mei 1940 naar Londen was vertrokken werd Hans Hirschfeld benoemd tot secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Louwes tot directeur-generaal voor de voedselvoorziening. Louwes had zowel vertrouwen van ambtelijke als van agrarische zijde, waardoor hij veel medewerking kreeg.

Toen Louwes en Hirschfeld weigerden het Nederlandse volk op te roepen de spoorwegstaking te beëindigen wegens dreiging van de hongersnood, kondigden de Duitse autoriteiten een embargo af op het vervoer van voedsel naar het Westen van Nederland. Begin november 44 werd dit embargo weer opgeheven, maar toen was het al te laat.

Na de oorlog diende de Grote Adviescommissie der Illegaliteit een klacht in tegen Louwes. De conclusie van het eindrapport na onderzoek was dat S.L. Louwes 'een bij voortdoring op de belangen van de Nederlandsche bevolking' gericht beleid heeft gevoerd. Eind 1945 werd Louwes speciaal adviseur van de directeur-generaal van de FAO.

**13.** Schema structuur overheid op landbouwgebied uit Nationaal Archief; Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor de Voorbereiding van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, (1936) 1937-1940 (1974): [http://www.gahetna.nl/archievenoverzicht/pdf/NL-HaNA\\_2.11.23.01.ead.pdf](http://www.gahetna.nl/archievenoverzicht/pdf/NL-HaNA_2.11.23.01.ead.pdf)

**14.** Distributieregelingen, in: Centraal Bureau voor de Statistiek; Economische en sociale kroniek van Nederland, de Overzeesche gewesten en het buitenland (1941): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/781370598>

**15.** Prijspeil der producten, overzicht van de gemiddelde veilingprijzen 1938-1945, uit: Verslag over de landbouw in Nederland... (1949): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/780445783>.

**16.** Over de boterdistributiezegel, in: Voedselvoorzieningsblad...(1942): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72688188>

**17.** Verordening broodprijzen, tabel verschillende prijsklassen waarin brood verkocht moest worden, in: Voedselvoorzieningsblad...(1943): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72688188>



## Vitrine B: **Productieslag 1941 en ontwikkelingen vanaf herfst 1944**

### **Productieslag 1941**

Rijkscommissaris Seyss-Inquart stelde op 19 maart 1941 een commissie in onder leiding van Dr. F.E. Posthuma. Deze 'Commissie-Posthuma' moest ervoor zorgen dat Nederland op voedselgebied zelfvoorzienend zou worden onder het motto: 'Nederland voedt zichzelf'. De landbouwgrond moest zo efficiënt mogelijk worden gebruikt. Dit betekende minder weiland voor vee en meer akkers voor aardappelen, granen en groenten. De commissie werd al snel overgenomen door de Landstand.

Hirschfeld en Louwes, die opdracht hadden gekregen om samen te werken met de bezetter, zorgden voor een hervormingsplan. Veehouders worden opgeroepen om hun dieren te slachten en grasland om te ploegen ('scheuren') in ruil voor een premie. Ook werd er een premie gegeven voor het verbouwen van bepaalde gewassen, zoals koolzaad. De producten mochten alleen geleverd worden aan de centrales van de overheid. In ruil kregen de boeren een goede prijs voor hun producten en ze mochten een deel houden voor eigen gebruik. Een van de maatregelen was het extra omploegen van ongeveer 200.000 hectare grasland. Ook parken, plantsoenen en braakliggende gronden in de stad werden in gebruik genomen. In kranten en tijdschriften was er extra aandacht voor de (groente)productie in eigen tuin.

#### **18. Productieslag:**

Posthuma, F.E.; Nederland voedt zichzelf - Productieslag 1941. Tentoonstellingsmanifest van de Commissie Dr. Posthuma (1941): voorkant, middenstuk met beelden van de tentoonstelling en zes punten. <https://wur.on.worldcat.org/oclc/951404801>

Posthuma, F.E.; Nederland voedt zich zelf : rede te Den Haag op 18 augustus 1941: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/64794159>

Posthuma, F.E.; Die Niederlande ernähren sich selbst : Vortrag Den Haag 18-8-1941: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/67777361>

Europa kan zichzelf voeden (ca. 1941): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/64174190>

#### **19. Actie Scheurt grasland**

Affiche Scheurt Grasland om de voedselvoorziening van het Nederlandsche volk te verzekeren (herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

Artikel Scheur vrijwillig! Publicatie van de Commissie Posthuma: Nederland voedt zich zelf!, in: Groninger Landbouwblad, 23<sup>ste</sup> jaargang, no. 11 van 15 november 1941. <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72713209>

Affiche Meer vet voor het Nederlandsche volk. Verbouwt koolzaad (1941), co-auteur F.E. Posthuma (herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

Oproep Aan de Landbouwers in Gelderland, co-auteur J.G. Tukker (8-8-1941) (herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

Foto Koolzaaddorschen, in: Boerderij, 28ste jaargang, no. 48, woensdag 14 juli 1943: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/905284616>

**20.** Stadslandbouw: park in Den Haag wordt omgezet in tuin voor voedingsgewassen. Foto p. 5050a van Keesings historisch archief : geïllustreerd dagboek van het hedendaagsch wereldgebeuren met voortdurend bijgewerkten alphabetischen index, no. 562, 23-29 maart 1942:  
<https://wur.on.worldcat.org/oclc/781298579>

### **Ontwikkelingen vanaf herfst 1944**

De situatie verslechterde in de loop van 1944. De greep van de Nederlandse autoriteiten op de voedselvoorziening verzwakte door de veranderende oorlogsomstandigheden. De Wehrmacht eiste meer voedsel voor eigen consumptie en legde de visserij en scheepvaart aan banden. Om de naderende geallieerde invasie te verhinderen werden grote stukken vruchtbare landbouwgrond onder water gezet rond Rotterdam en Amsterdam en in Zeeland.

Na de bevrijding van Zuid-Nederland in september 1944 was er geen aanvoer van voedsel en brandstof (steenkol) meer mogelijk vanuit de zuidelijke provincies. Ter ondersteuning van Operatie Market Garden riep de Nederlandse regering in ballingschap op 17 september een nationale spoorwegstaking uit. Als gevolg daarvan was de voedselvoorziening plotseling geheel afhankelijk van vervoer over het water of de weg. Tot die tijd vond ongeveer 60 procent van het transport van kolen en van bederfelijke producten als aardappelen per trein plaats. De Duitse bezetter reageerde op de spoorwegstaking met dreiging en geweld. Havens en bruggen werd vernield en waterwegen geblokkeerd. Op 27 september werden alle voedseltransporten vanuit het noordoosten naar het westen verboden door Seyss-Inquart. Groeiende brandstoffentekorten leidden ertoe dat in oktober en november elektriciteit en gas voor privégebruik werden afgesneden. De Duitse bezetter beseftte dat het ontbreken van alle basisbehoeften tot chaos zou leiden en het scheepsembargo werd op 16 oktober deels opgeheven.

Ook de groei van de clandestiene productie en handel, nu meer dan 40 procent van de totale handel, droeg bij aan de voedseltekorten. Doordat veel voedingsmiddelen op de zwart markt verhandeld werden was het zeer moeilijk de centrale voedselvoorziening te herstellen nadat het embargo werd opgeheven. Ook het verlies aan mankracht leidde tot verdere desintegratie van het voedselsysteem. Van september tot en met december 1944 werden ongeveer 120.000 mannen opgepakt en gedwongen te werk gesteld in Duitsland.

Vanaf december noemden de officiële instanties de crisis een 'onmiskkenbare hongersnood'. Men beseftte dat de enige manier om de voedselvoorziening echt weer op gang te brengen samenwerking met de Duitse civiele autoriteiten was. Op 5 december werd de Centrale Reederij voor de Voedselvoorziening opgericht.

Eind december diende het volgende probleem zich aan: een hevige vorstperiode die duurde van 23 december 1944 tot en met 30 januari 1945. De meeste vaarroutes vrozen dicht en mede door de brandstofschaarste had de kou desastreuze gevolgen. Begin februari waren de meeste vaarwegen weer open. Vanaf dat moment waren het gebrek aan transportmiddelen en de benodigde brandstof de belangrijkste problemen.

### **21.** Gevolgen van oorlogsgeweld:

Verwoestingen in Arnhem na de verloren Slag om Arnhem: luchtfoto's RAF 132-09-4052 en 4054 (14-2-1945) en RAF 524-0021 (4-11-1944)

De door de geallieerden op 17 september 1944 gebombardeerde wijk Hamelakkers ('De Sahara') in Wageningen: luchtfoto RAF 125-04-4006 (24-12-1944). De bommen waren bestemd voor Duitse gevechtsstellingen, maar troffen de burgerbevolking. Er vielen veertig slachtoffers.

## **22. Vernielingen aan infrastructuur door de Duitse bezetter:**

Luchtfoto's Waalhaven Rotterdam, situatie voor en na: luchtfoto's RAF 160-03-3017 (24-6-1944) en 337-02-4011 (13-4-1945). Op 30 september 1944 vernielden Duitse Sprengkommandos met allerlei explosieven de kades van de Waalhaven. In totaal werd drie kilometer kade vernield in de Rotterdamse haven.

Noordzeekanaal, door de Duitsers geblokkeerd door een schip te laten zinken: luchtfoto RAF 121-02-4044 (6-10-1944). Net na Operatie Market Garden zijn onder meer in Amsterdam, Vlissingen en Rotterdam schepen afgezonken om havens en vaarwegen te blokkeren.

De vernielde spoor- en verkeersbrug over de Maas bij Hedel: luchtfoto's RAF 003-12-4251 en 4249 (15-3-1945). Op 18 september begonnen de Duitsers met het opblazen van de spoorbrug. Dat gebeurde erg grondig en duurde een hele week.

Brug over het Heusdensch Kanaal: luchtfoto RAF 555-0033 (29-12-1944). Op 5 december werd deze draaibrug opgeblazen door terugtrekkende Duitse troepen.

## **23. Door geallieerden uitgevoerde bombardementen en beschietingen:**

Het centrum van geëvacueerd Wageningen met rookpluim: luchtfoto RAF 124-01-4022 (23-12-1944). Op 1 oktober werd Wageningen op last van de bezetter ontruimd. De Zuid-Veluwe werd de belangrijkste verdedigingslinie. Door Duitse militairen en Nederlandse dwangarbeiders werden reusachtige loopgravenstelsels gegraven en geschuts- en mitrailleuropstellingen ingericht. Deze werden voortdurend vanuit het zuiden beschoten door Britse kanonnen, met enorm veel schade tot gevolg. In geëvacueerd gebied werden branden niet meer geblust, waardoor hele huizencomplexen afbrandden.

De Lekbrug bij Vianen werd op 5 januari 1945 door geallieerden verwoest, situatie voor en na: luchtfoto RAF 105-11-4118 (1-1-1945), RAF 257-09-3055 (5-1-1945), RAF 523-0035 en 0037 (23-9-1944) en RAF 540-0006 (22-1-1945). De brug vormde voor de Duitse bezetter een belangrijke schakel in de aanvoerrote van goederen en troepen naar het Zuid-Nederlandse front. Eerdere bombardementen op Nieuwjaarsdag en 4 januari waren mislukt. De brug werd tijdens een aanval door acht Typhoon-jachtbommenwerpers van het Britse 197 Squadron door twee voltreffers volledig vernield en zakte naar de bodem van de Lek. Aan de zuidkant zijn, net naast de brug, enkele bomkraters zichtbaar.

Geallieerd bombardement op 6 februari 1945 op de bruggen over de IJssel in Deventer: luchtfoto RAF 155-02-3037 (6-2-1945). De bruggen blijven in functie, maar er vallen 61 doden en vele huizen en gebouwen worden verwoest. Beide bruggen werden begin april bij de aftocht door het Duitse bezettingsleger alsnog opgeblazen.

Ellecom met aan de zuidkant Huis Avegoor: luchtfoto RAF 132-12-3179 (14-2-1945). Tot de Slag om Arnhem was op landgoed Avegoor een opleidingsinstituut voor Nederlandse SS-ers gevestigd. Daarna werd het complex in gebruik genomen als noodhospitaal. Ten noorden en zuiden van het huis werd het terrein gemarkeerd met kruizen om eventuele aanvallen vanuit de lucht te voorkomen.

Colonne trucks in bevrijd Nederland bij Nederasselt en Nijmegen: luchtfoto's RAF 524-0067 en 0047 (4-11-1944)

## 24. Inundaties

Zowel de Duitse bezetter als de geallieerde troepen gebruikten het water in de strijd. Door dijken te beschadigen kwamen grote delen van Nederland onder water te staan. Met grootschalige evacuaties tot gevolg.

Netherlands ministry of agriculture.; How the Nazi's ravaged the agriculture of the Netherlands (1945?): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/66829191>

Ondergestroomde omgeving van Veere en water aan beide zijden van de dijk bij Serooskerke: luchtfoto's RAF 042-03-3175-3177 (14-10-1944) en RAF 557-02-0004 (18-11-1944)

De geallieerden waren verantwoordelijk voor de inundatie van Walcheren. In oktober 1944 bombardeerde de Engelse luchtmacht de zeedijk van Walcheren op vier plaatsen. Grote delen kwamen onder water te staan, waarna de Duitsers zich terugtrokken.

Gat in de dijk ten westen van Elden: luchtfoto's RAF 132-10-4015 (14-2-1945) en RAF 216-03-4028 (14-3-1945). Op 2 december werd de dijk bij de spoorbrug ten zuiden van Oosterbeek door de Duitse troepen opgeblazen als onderdeel van Operatie Ooievaar, met als doel een deel van de reeds bevrijde Betuwe onder water te zetten en zo de geallieerde opmars te bemoeilijken. De linedijk bij Ochten-Kesteren hield echter geen stand tegen het water, waardoor ook het achterliggende gebied met dorpen als Maurik en Lienden onder water stroomde. De dijk langs het nog in aanleg zijnde Amsterdam-Rijnkanaal kon dankzij noodmaatregelen het water nog net tegenhouden, waardoor achterliggende plaatsen als Tiel, Geldermalsen, Gorinchem en Buren werden gespaard.

Overzicht noordzijde Betuwe, Rijn en zuidkant Veluwe van Renkum tot Arnhem: luchtfoto's RAF 505-0020-0027 (13-2-1945)

Inundatie Wieringermeer: luchtfoto's RAF 516-02-2009, 2011 en 2012 (12-5-1945) en RAF 153-14-3042 (19-3-1945). Het Duitse leger liet op 17 april 1945 onontplofte geallieerde vliegtuigbommen in de dijk van de Wieringermeer exploderen, enkele kilometers ten zuidoosten van Den Oever. Hierdoor kwam 20.000 hectare 'nieuw' polderland onder water te staan. Dit werd voornamelijk gedaan uit angst voor geallieerde luchtlandingen. Slechts enkele uren voor de explosies was de bevolking, ongeveer 9000 personen, op de hoogte gebracht. Uiteindelijk stond het water, al naar gelang de hoogteligging van de grond, een halve tot ruim vijf meter boven het maaiveld.

Tekening Quo vadis?..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

## 25. Strenge vorstperiode eind december 1944 en januari 1945:

De Lek bij Vianen: luchtfoto RAF 188-06-3007 (22-1-1945).

Vanaf 23 december 1944 tot en met 31 januari 1945 vroom het in Nederland, met vooral in de tweede helft van januari veel sneeuw en strenge vorst.

Veel vaarwegen vrozen dicht en ook in de Rijn zijn ijsschotsen te zien: luchtfoto's RAF 525-01-0007 (29-1-1945)

De Betuwe ten westen van Elden: RAF 525-01-0002 (29-1-1945)

**26.** Affiche Willy Sluiter: Landbouwers gy alleen kunt den hongersnood buiten de grenzen houden, levert uw koren aan de regeering (1918?)

**27.** Distributie:

Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening. Afdeling Voorlichting; Rantsoeneering en distributie van levensmiddelen in de bezettingsjaren : 1940-1945 (ca. 1945):

<https://wur.on.worldcat.org/oclc/67085143>

Vanaf mei 1940 vond er geen invoer van levensmiddelen meer plaats doordat de geallieerden een blokkade toepasten tegen Duitsland en dus ook tegen de door Duitsland bezette gebieden. De ruim 9 miljoen inwoners moesten gevoed worden door de productie van eigen bodem en de door de regering aangelegde voorraden. In dit overzicht van de afdeling Voorlichting van het Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening wordt kort beschreven hoe de verdeling van de verschillende levensmiddelen werd verricht.

Baarle, W.H. van; Slag om B2 : een herinnering in woord en beeld aan het commissariaat noodvoorziening (1945): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/781811917>

Eind 1944 werd door het Militair Gezag het Commissariaat Noodvoorziening (C.N.V.) opgericht, dat als taak had de voedselvoorziening voor de burgerbevolking van bevrijd gebied te regelen in samenwerking met de geallieerden. Er werden zogenaamd B2-voorraden aangelegd in Zuid-Nederland, bestemd voor de bevolking van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, het B2-gebied. De uiteindelijke hulpverlening verliep anders dan men zich had voorgesteld, doordat er veertien dagen voor de bevrijding voedseldroppingen plaatsvonden en de aanvoer per binnenschip en per auto van levensmiddelen al begon voordat de capitulatie werd getekend.

Tekening Langs de straat..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Tekening Het probleem van den dag..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Voeding : maandblad van de Stichting tot Wetenschappelijke Voorlichting op Voedingsgebied, jaargang 6 (1946), no. 7, 15 febr. 1946.

In het artikel De voedselvoorziening in Nederland tijdens en onmiddellijk na den tweeden wereldoorlog 1940-1945 van Dr.Ir. M.J.L. Dols en D.J.A.M. van Arcken in het tijdschrift Voeding zijn allerlei statistische gegevens over de voedselvoorziening gevisualiseerd in grafieken:

<https://wur.on.worldcat.org/oclc/905451681>

## Vitrine C: **Samen proberen te overleven**

**28.** Rozendaal, H.A.; Konijnenhouden in oorlogstijd (1944): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/67667518>

**29.** De huisvrouw en de voedingsmiddelenrantsoenering, in: Tijdschrift Huishouding van Nu, 6<sup>de</sup> jaargang, no. 7, juli 1940: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72742194>, 1941

**30.** Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande; Contactbrief voor de leerkrachten van de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/428439684>, artikel Wenken voor de zuinige huisvrouw, hoe men – met voordeel – op de voeding kan bezuinigen.

**31.** Ooms-Vinckers, C.J., J.K. Slager & C.L.W. Rakhorst-Schokkenkamp: Van tuin tot tafel : handleiding voor kleinen tuinbezitter en huisvrouw voor het zelfkweken, het bewaren en het bereiden van groenten, enz. in het bijzonder in dezen tijd: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/192024949>, dagmenu's.

**32.** Artikel Menu's waarbij rekening is gehouden met de distributie, in: Huishouding van Nu, 7<sup>de</sup> jaargang, no. 4, april 1941: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72742194>

**33.** Uit eigen tuin:

Slager, J.K.; Het kweken van groenten in eigen tuin (1944): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/67656869>

Hafkamp, H.B.; Uit eigen tuin (1941): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/759184588>

Plassche, A.W. van de & Directie van den Landbouw, Tuinbouwvoorlichtingsdienst; Voedingsgewassen in eigen tuin (1943) <https://wur.on.worldcat.org/oclc/67742247>

**34.** Bewaren/inmaken voeding:

Nederlandsche Heidemaatschappij, samengesteld door het instituut voor onderzoek op het gebied van verwerking van fruit en groenten, met voorwoord van Sprenger, De appel in de huishouding (1942): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/68527511>

Baelde, J.M.; De peer en de kwee in de huishouding (1945): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/905511020>

Haverkorn, S.W.; Zelf inmaken : handleiding voor het conserveren van levensmiddelen (ca. 1943) <https://wur.on.worldcat.org/oclc/192097045>

Hoe bewaar ik mijn levensmiddelen in oorlogstijd? : opgesteld op advies van en gecontroleerd door een oud-Regeerings-voedselcontroleur (4<sup>de</sup> druk, 1945?): (<https://wur.on.worldcat.org/oclc/67390916>)

Hoog, E.G. van 't & M. Wittop Koning; Richtlijnen voor de hedendaagsche voeding, uitgave van den Voedingsraad (1941): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/65578067>

De Voedingsraad ontstond al voor de oorlog uit een overeenkomst tussen de departementen van Sociale en Economische Zaken en het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RBVVO) en groeide



uit tot de belangrijkste adviescommissie van het Nederlandse voedselapparaat. Er werd wetenschappelijk onderzoek verricht en er werden brochures samengesteld met recepten en kooktechnieken.

### 35. Surrogaten

Omdat veel producten niet meer of slecht leverbaar waren werd er gezocht naar vervanging. Was thee al van het begin op de bon, vanaf augustus 1941 werd er helemaal geen thee meer geleverd en moest men genoegen nemen met thee-surrogaat.

Het Instituut voor Bewaring en Verwerking van Tuinbouwproducten deed onderzoek naar de verschillende mogelijkheden om thee-surrogaat te maken. Het IBVT was in 1936 opgericht op initiatief van Prof. ir. A.M. Sprenger, hoogleraar Algemene Grondslagen Teelt Tuinbouwgewassen in Wageningen, samen met de inspecteur voor Tuinbouw en Tuinbouwonderwijs, ir. A.W. v.d. Plassche. Dit instituut paste in het overheidsstreven om de landbouw tijdens de crisis van de jaren dertig overeind te houden door verbetering van de kwaliteit van de producten op basis van wetenschappelijk onderzoek en controle.

Foto Samenstellen van namaak thee uit inheemse planten, Wageningen oktober 1940 (Herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

Artikelen Arnhemsche Courant, 17-8-1940 en Provinciale Zeeuwse Courant, 24-10-1940

Artikel Thee en thee surrogaten, in: Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij, 52ste jaargang, 1940: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/727853310>

Artikel Thee surrogaten, in: Tijdschrift Huishouding van Nu, 7<sup>de</sup> jaargang, no. 7, juli 1941: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72742194>

Kuyk, P.G. & K. Schots; Het boek der voedings- en genotmiddelen en der surrogaten in oorlogstijd (1942): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/64347268> Tekening omslag door Fré Cohen.

Fré Cohen was een Nederlandse tekenares van Joodse komaf. In de oorlog zat ze op verschillende plaatsen ondergedoken, maar ze bleef, zo goed en zo kwaad als het kon, illegaal doorwerken. Op 10 juni 1943 werd ze in Borne door de Duitsers opgepakt. Door het innemen van pillen maakte ze een einde aan haar leven. Na twee dagen overleed ze op 12 juni 1943 op 39-jarige leeftijd in een ziekenhuis in Hengelo. Daar is ze op de Joodse begraafplaats begraven.

### 36. Distributiekaarten

De distributiestamkaart werd al 1939 ingevoerd. Iedereen die ingeschreven stond in het bevolkingsregister kwam in aanmerking voor deze stamkaart. De kaart was nodig om de bonkaarten te ontvangen. Doordat er in de loop van de oorlogstijd steeds meer vervalste en gestolen distributie-kaarten en -bonnen op de markt kwamen besloten de Duitsers in 1944 een nieuwe distributiekaart in te voeren. Deze kon alleen persoonlijk worden opgehaald op vertoon van het persoonsbewijs. Als bewijs dat deze tweede distributiestamkaart was opgehaald werd een hoekje uit de eerste distributiestamkaart geknipt. Distributie werd gezien als een manier om in tijden van schaarste levensmiddelen en goederen op een eerlijke manier te verdelen. Daarnaast dacht men op deze manier prijsopdrijving, zwarte handel en hamsteren tegen te gaan.

### 37. Dagelijks leven:

Oblique luchtfoto's gemaakt tijdens een verkenningsvlucht door een Canadees toestel op 19 maart 1945 in de buurt van Zeddam. Op de voorgrond bij de boerderij staan een man en twee kinderen te kijken naar het vliegtuig. Twee vrouwen wandelen op de weg (nu Terborgseweg). Langs de

weg zijn mangaten te zien die bescherming boden aan burgers en militairen bij bombardementen en beschietingen. Op het kruispunt bij café het Tolhuis staan meerdere mensen, paarden en wagens. Zeddam werd twee weken later, op 1 april, bevrijd door Canadese grondtroepen.

Luchtfotos RAF 515-0002 en 0003 (19-3-1945)

### **38. Centrale keuken ook wel gaarkeuken**

Centrale keukens waar minder draagkrachtigen een warme maaltijd konden krijgen waren niet nieuw. Veel religieuze en particuliere instellingen kenden een dergelijke vorm van voedselverstrekking. Nieuw was wel dat de overheid zich met de voedselverstrekking ging bezighouden. S.L Louwes nam samen met secretarisgeneraal Hirschfeld het initiatief om Centrale Keukens op te richten. De eerste Centrale Keuken werd begin november 1940 door Burgemeester Oud geopend in Rotterdam (zie het artikel uit Arnhemsche Courant, 14-11-1940). Voorafgaand aan de opening waren er onder leiding van Professor M.F. Visser in Wageningen proeven genomen om na te gaan of het mogelijk was om maaltijden voor grote delen van de bevolking samen te stellen en te koken.

Een groot succes was de centrale keuken in het begin niet. Er werd veel geklaagd over de kwaliteit en de eenzijdigheid van de maaltijden (stampot, stampot, stampot). Een maaltijd werd alleen met bonnen en een kleine betaling verstrekt.

Na september 1944 werden steeds meer mensen afhankelijk van de centrale keukens. Zo maakten er in januari 1945 ongeveer 170.000 mensen gebruik van de Amsterdamse gaarkeukens. In maart 1945 waren dat al 400.000 mensen op een bevolking van ongeveer 770.000.

Artikel Rotterdam heeft de primeur van de centrale keuken, in: Arnhemsche Courant van 14-11-1940

Tekening Centrale keuken..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Foto voedselvoorziening (Herkomst: Concern Archief WUR)

Foto gaarkeuken Rhenen, uit Algemeen Dagblad (Herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

### **39. Hongertochten**

Tijdens de laatste maanden van de oorlog werd voedsel zo schaars in het westen van het land dat het een dagtaak werd om voldoende voedsel bijeen te schrapen. Men probeerde op de zwarte markt producten te kopen of trok naar het platteland om extra levensmiddelen op de kop te tikken. Mensen legden, soms onder zeer slechte weersomstandigheden, lange afstanden af voor een bescheiden hoeveelheid voedsel.

Tekening Langs den weg..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Foto's Nood en verzet in het westen uit Keesings historisch archief, nr. 709, archief 15-21 januari 1945: <https://wur.on.worldcat.org/oclc/781298579>

Erik Somers, E. & H. Gijsbers; WO2 in beeld (2008): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/228040941>

### **40. Brandstofschaarste**

De zoektocht naar brandstof was bijna net zo wanhopig als die naar voedsel. Stadsbewoners zochten massaal naar stukjes 'gemorst' steenkool, in de steden werden illegaal bomen gekapt en er werd hout uit leegstaande panden gesloopt.

Op de luchtfoto's is te zien dat in de hongerwinter ook in Haarlem veel bomen omgehaald werden, onder andere op de Dreef die van noord naar zuid loopt midden op de foto.

Sloopers uit nooddrift?..., uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Brandhout... , uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Het duveltje... , uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

Luchtfoto's Haarlem, situatie 12 september 1944 en 7 april 1945: RAF 219-09-3049 en RAF 140-02-4098

#### **41. Kinderuitzendingen**

Kinderuitzendingen dateren van ver voor de Duitse bezetting. De ontberingen tijdens de eerste wereldoorlog leidden in heel West-Europa tot een enorme groei van het aantal zomerkampen en gezondheidskolonies voor kinderen. Tijdens de oorlog werden er twee nationaalsocialistische welzijnsorganisaties opgericht: Winterhulp in oktober 1940 en de Nederlandse Volksdienst in juli 1941. Deze organisaties kregen echter nauwelijks voet aan de grond in het sociale en maatschappelijke werk. Op 11 december werd met Duitse goedkeuring het Interkerkelijk Bureau voor Noodvoedselvoorziening (IKB) opgericht, dat ook als een parapluorganisatie voor reeds bestaande initiatieven ging fungeren. Van half januari tot eind maart 1945 werden in totaal 16.000 kinderen door het IKB uitgezonden, na een medisch onderzoek en registratie. Nog eens 34.000 ondervoede kinderen werd geëvacueerd door bedrijven, gemeenten, de NVD, kerken en op particulier initiatief. Na de bevrijding gingen kinderuitzendingen door, waarbij ook 30.000 kinderen naar het buitenland gingen en nog eens 20.000 naar het platteland van Nederland. Ook werden 10.000 kinderen na de bevrijding in Nederland verzorgd.

Vacantie op de boerderij in de drie zeevangsdorpen (1940) (Collectie Landbouwmuseum Friesland)

Winterhulp (NSB-organisatie) uit Keesings historisch archief, nr. 673, archief 14 mei 1944:  
<https://wur.on.worldcat.org/oclc/781298579>

Bekendmaking, ondertekend door de Burgemeester van Soest, A.E. van Goor den Oosterlingh. Ouders kunnen hun kinderen van tussen 5 en 14 jaar oudmelden voor uitzending (30-1-1945) (herkomst: Beeldbank WO2 - NIOD)

Mettrop, G.; De kinderuitzending in Nederland : een kritische studie, proefschrift met in bijlage formulieren die ingevuld moesten worden voor goedkeuring uitzending(1945):  
<https://wur.on.worldcat.org/oclc/64793518>

#### **42. Burgerinitiatieven**

Het tijdschrift Ons Gezin werd vanaf 1946 uitgegeven als opvolger van Huishouding van nu, als maandblad onder redactie van de Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding. In dit blad zijn ook artikelen opgenomen over particuliere en gemeenschaps-inspanningen in de oorlog, zoals over Buurthuis De Mussen in Den Haag en Babyhuis Prinses Margriet in Groningen. De Mussen werd in 1926 opgericht door meester de Bruin om te zorgen dat kinderen in de Schilderswijk beter terecht kwamen. Het bestaat nog steeds en is het oudste zelfstandige buurthuis van Nederland.

In het illegale Babyhuis werden dertien ondervoede Amsterdamse zuigelingen tijdens de hongerwinter maandenlang opgevangen door vier jonge vrouwen. De baby's bleven tot halverwege augustus 1945 in Groningen. Er was in Ons Gezin ook aandacht voor de gevolgen die de oorlog in psychische zin kon hebben op kinderen.

Ons Gezin: maandblad onder red. v/d Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding (1946): <https://wur.on.worldcat.org/oclc/72816614>

#### **43. Neutrale hulp**

De Nederlandse regering in ballingschap nam begin oktober 1944 contact op met het neutrale Zweden en Zwitserland. Zij zijn bereid om voedselhulp te verlenen. Het zou echter nog tot 28 januari 1945 duren voor er twee Zweedse schepen in de haven van Delfzijl aanmeerden. Door de vorst kon de lading van ruim 3700 ton voedsel pas 5 februari per binnenschepen verder worden vervoerd. De verdeling van de goederen in West-Nederland begint pas op 26 februari.

Tot april volgen nog drie Rode Kruiszedingen. De in totaal ongeveer 14.000 ton levensmiddelen en medicijnen vormen slechts een druppel op de gloeiende plaat, maar met name het wittebrood dat van het Zweedse meel wordt gebakken maakt een onuitwisbare indruk op de hongerende stedelingen.

Toen de nood het hoogst was...Roode Kruis hulppactie Zweden-Zwitserland, uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

#### **44. Voedsel uit de lucht**

West-Nederland was sinds eind maart geheel geïsoleerd geraakt van de rest van het land, doordat de geallieerden de noordoostelijke provincies hadden bevrijd. Dit bleek een laatste en fatale klap voor de erbarmelijke voedselsituatie. Daarnaast zorgde de snelle geallieerde opmars voor extreem repressieve maatregelen van het Duitse leger, zoals het onder water zetten van grote stukken land, waaronder de Wieringermeer.

Vanaf zondagochtend 29 april werd door Britse Lancaster-bommenwerpers en Amerikaanse B17-toestellen voedsel gedropt op vier aangewezen zones in West-Nederland. In totaal zouden er gedurende de 10 dagen dat deze Operaties Manna en Chowhound duurden 5294 vluchten uitgevoerd worden. De opbrengst was 7,8 miljoen kilo voedsel, dat grotendeels naar de Centrale distributie, gaarkeukens, ziekenhuizen en het IKB ging. De operatie was indrukwekkend, maar de resultaten moeten niet worden overschat. Op de mensen maakten de droppings een onvergetelijke indruk, de psychologische waarde ervan valt niet in cijfers uit te drukken.

Mei-sprookje 1945, uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

#### **45. Operatie Faust**

Dankzij het Akkoord van Achterveld konden op 3 mei 1945 voedseltransporten vanuit bevrijd gebied naar West-Nederland beginnen. Britse en Canadese vrachtwagens reden vanaf voedselopslagplaatsen in Oss en Den Bosch naar een overslagplaats langs de Nude tussen Wageningen en Rhenen. In totaal brachten de trucks 5200 ton levensmiddelen naar het nog bezette deel van Nederland, waaronder reuzel, ingeblikt vlees, biscuits en suiker.

De omvangrijke B2-voorraden in Zuid-Nederland werden later verspreid met hulpschepen. Op 5 mei kwamen de eerst twee schepen aan in de haven van Rotterdam, gevolgd door een regelmatige aanvoer

van voedsel en steenkool. De voorraden moesten ervoor zorgen dat de overeengekomen zestigdaagse 'onderhoudsperiode' in mei en juni 1945 kon worden overbrugd.

Foto's Hoogstraat, Nude en haven Wageningen (Herkomst: Gemeentearchief Wageningen)

Tekening Redding in niemandsland... Rhenen-Wageningen, uit Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde.

#### **46. Aug.v.d. Linde**

Augustinus Gerardus van der Linde (1890-1983) was een kunstenaar die onder andere in opdracht van de Commissie Kindervoeding in 1945 een boek maakte met tekeningen over de kindervoeding tijdens de hongerwinter in Utrecht. Hij ging hiervoor naar de verschillende gaarkeukens en uitdeelposten in de stad. In 1945 kwam ook de uitgave 'Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde. in de winter 1944-1945' uit. Een doosje met 18 reproducties van aquarellen die hij in die tijd gemaakt had.

In het Utrechts Archief is een vergunning aanwezig "voor de reporter Van der Linde ten behoeve van het vervoer van levensmiddelen van Wageningen/Rhenen naar de westelijke provincies, om de opslagplaats aan de weg Wageningen/Rhenen (Nude) te betreden", op 7 mei 1945.

Linde, A.G. van der; Zoo was Nederland in de winter 1944-1945 : vastgelegd in 18 reproducties naar aquarellen door Aug. v.d. Linde, uitgave "Vens" Utrecht.

#### **Video's:**

Productieslag 1941 (voordracht Posthuma):

[https://www.openbeelden.nl/media/1126426/Nederland voedt zichzelf Productieslag 1941](https://www.openbeelden.nl/media/1126426/Nederland%20voedt%20zichzelf%20Productieslag%201941)  
(3:34 minuten)

Volkstuinen-Productieslag (Polygoon Hollands Nieuws):

[https://search.alexanderstreet.com/preview/work/bibliographic\\_entity%7Cvideo\\_work%7C2473966](https://search.alexanderstreet.com/preview/work/bibliographic_entity%7Cvideo_work%7C2473966)  
(0:30 minuten)

Inundatie Wieringermeer: <https://www.youtube.com/watch?v=rnXOSUOmGjc> (1:26 minuten)

Operatie Faust 1: [https://youtu.be/4c\\_vUopWKBA](https://youtu.be/4c_vUopWKBA) (10:12 minuten)

Operatie Faust 2: <https://youtu.be/YDnTH86rAeE> (7:22 minuten)

#### **Bronnen:**

Kamp, J.E. van; Dien Hoetink : 'bij benadering' : biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd / Groningen : Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2005

Trienekens, G.M.T.; Tussen ons volk en de honger : de voedselvoorziening, 1940-1945 / Utrecht : Stichting Matrijs, 1985

Zwarte, I. de; De hongerwinter / Amsterdam : Prometheus, 2019

**Productie:** team Special Collections, Wageningen University & Research - Library  
Wageningen: Wageningen University & Research - Library, 2020